

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ВЕРБАЛЬНИХ І НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ СУЧАСНИМИ ПЕДАГОГАМИ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Катерина Пасько
Суми

У статті йдеться про можливості та специфіку використання педагогами вербальних і невербальних засобів комунікації, їх вплив на оптимізацію діяльності вчителя, проблеми вдосконалення процесу спілкування і взаєморозуміння з учнями.

Ключові слова: освіта, вербальний, невербальний, спілкування, вчитель.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Початок ХХІ століття характеризується посиленням ролі національної освіти у розвитку сучасного суспільства, що пояснюється загальними процесами прискорення науково-технічних, соціально-економічних та соціокультурних змін як на глобальному, так і на локальному рівнях. Відзначається розумінням того, що освіта є найважливішим інструментом суспільного розвитку, чинником усунення суперечностей між високими вимогами суспільства та сучасною парадигмою освіти і створює передумови входження людини у сучасне високорозвинене суспільство та сприяє її адаптації в ньому.

При цьому національний освітній процес неможливо уявити без педагога як носія і передавача основних знань, як особистості, що здійснює вагомий вплив на формування світоглядної позиції молоді, на її ставлення до себе, до оточуючих людей та світу. Безперечно, що саме вчитель відіграє провідну роль у забезпеченні інтелектуального потенціалу країни та збереженні культурної самобутності етносу, стає важливим руховим елементом у складному процесі розвитку конкурентоспроможної держави. Однак лише висококваліфікований педагог, вчитель, який здатний постійно оновлювати, збагачувати власні знання і вміє передавати їх своїм учням, може стати тим фактором, що забезпечить належний рівень розвитку сучасної освіти. Національна система освіти висуває високі вимоги до вчителів загальноосвітніх шкіл, викладачів ВНЗ та різних освітніх установ і сучасний педагог має відповідати цим вимогам, аби мати право називатись професіоналом.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема раціонального впровадження вербальних та невербальних засобів комунікації в навчальний процес, що сприяє оптимізації діяльності вчителя, під різним кутом висвітлена в роботах А. Бодалева, І. Зимної, М. Кагана, В. Кан-Калика, І. Козубовської, І. Лацанич, М. Кнаппа, О. Корніяки, О. Леонтьєва, А. Ломова, Б. Обозова, В. Рахматшаєвої, А. Смеркової, Л. Терлецької, М. Філоненка, П. Шпігель та ін.

Мета статті. Розглянути окремі аспекти впровадження та ефективності використання вербальної і невербальної комунікації в навчальному процесі.

Основна частина. Підготовка високопрофесійного вчителя в усі часи була справою не простою. Проте особливої уваги вона потребує в умовах сьогодення, коли необхідно враховувати цілу низку раніше невідомих нових чинників. Серед них процеси інтеграції України до європейського та світового освітнього простору, глобалізації, інтернаціоналізації, входження до інформаційного суспільства тощо. Втім, вочевидь, що одним з найважливіших наших завдань при формуванні сучасного вчителя є завдання зі створення таких умов, за яких би він якомога повнішою мірою долучився не тільки до найкращих надбань вітчизняної педагогічної спадщини, а й до загальних тенденцій європейського розвитку освіти, результатів міжнародних досліджень, прогресивних ідей зарубіжного досвіду, в тому числі й тенденцій впровадження психологічних аспектів у педагогічний освітній процес.

У цьому контексті вивчення специфіки педагогічного спілкування, з урахуванням психологічних особливостей побудови самого процесу спілкування, викликає значний інтерес і може стати важливим джерелом всебічного осмислення й творчого використання його позитивних ідей.

Існує цілий ряд аспектів професійної діяльності педагога, однак одним із найважливіших, якому слід приділити особливу увагу, є, безперечно, спілкування.

Кожна людина в процесі життя розробляє власний стиль, особливим чином структурує власний психологічний простір, формує неповторний стиль спілкування з оточуючими, який стає чи не основним інструментом її самовираження.

І першим кроком при спілкуванні є встановлення особистого контакту між партнерами з комунікації. Входження до нового простору надає особистості засоби для більш повного та ефективного структурування внутрішнього світу. Аби учень міг самовиразитись, необхідно, щоб при спілкуванні з учителем сформувалось взаєморозуміння, з'явилась спільність особистісних смислів.

Важливо інтуїтивно зрозуміти через мовну репрезентацію спосіб світосприйняття школяра і заговорити з ним однією спільною мовою. Звичайно, що учень, як і будь яка людина, мислить в одній з трьох систем уявлень. Він може внутрішньо генерувати у себе візуальні образи, відчувати кінетичні відчуття або внутрішньо говорити собі щось. Визначити систему уявлень можна звертаючи увагу на слова, що означають процеси (дієслова, дієприкметники тощо), які учень використовує, аби описати власний внутрішній досвід. Якщо приділити цьому належну увагу, вчитель зможе побудувати власну поведінку таким чином, аби викликати бажану реакцію. Якщо вчитель прагне встановити контакт з учнем, він може використовувати такі ж процесуальні запитання, як і сам учень. Коли є бажання або необхідність встановити дистанцію, можна цілеспрямовано використовувати слова з іншої системи уявлень і тоді сама форма репрезентації може відображати або породжувати проблеми.

У процесі спілкування людина послідовно розкриває надбання власного досвіду, користуючись певними правилами, оскільки як граматичні, так і синтаксичні особливості речення не співпадають із «граматикою і синтаксисом думки» [5, 59].

Автори напряму нейролінгвістичного програмування (НЛП) сформулювали поняття «психотерапевтична невірність» (граматично і синтаксично правильне висловлювання, що в той же час є неефективним способом сприйняття і осмислення суб'єктивної реальності). Були виділені три основні види психотерапевтичних невірностей:

1) генералізація – узагальнення конкретного досвіду і розповсюдження його на інші подібні ситуації, що проявляється у вживанні універсальних квантифікаторів таких, як: «завжди», «ніхто», «ніколи», «усі» тощо;

2) опущення – процес фільтрації інформації, при якому особистість виключає щось із кола уваги. Як правило, в реченні відсутнє зазначення певного об'єкта, особи або події;

3) викривлення – збільшена суб'єктивізація інформації, підкорення сприйняття і дії індивідуально-своєрідним регуляторам. Людина в такому випадку консервує існуючий стан, відмовляється змінюватись і бути відповідальною за власні дії [5, 60].

Зазначені загальні правила, за якими відбувається побудова будь-якої мовної репрезентації, характерні для будь-якого повідомлення і пов'язані з тим, що контекст доповнює сказане, у партнерів зі спілкування співпадають у певній мірі особистісні смисли і відсутня необхідність у повній і очищеній від суб'єктивного сприйняття картині.

Важливим також при спілкуванні слід вважати врахування таких паралінгвістичних засобів, як якість голосу і якість вокалізації. Все, що робить учень очевидно або приховано, слугує специфічним самовираженням його особистості.

Невербальна поведінка школяра може доповнювати вербальну або суперечити їй, заміщати, підсилювати або пом'якшувати сказане ним. Невербальна сторона спілкування менше підлягає контролю, достатньо спонтанна й тому більшою мірою відображає внутрішні спонукання. Окремі рухи тіла слугують функції адаптації. Коли школяр хвилюється, він може клацати ручкою, складати на грудях руки, сильно притискати коліна, потирати долоні рук, торкатись власного волосся, стукати пальцями по столу тощо. Врахування таких і подібних проявів дає вчителю можливість досягти повнішого контакту з учнем у ході спілкування.

Поміж невербальних засобів комунікації достатньо інформативним є погляд. Фактор участі очей у спілкуванні між людьми надзвичайно вагомий. Погляд здійснює сильний вплив і викликає активну реакцію. Вираз очей може допомогти визначити стосунки між людьми, надати значну додаткову інформацію тощо. Техніка погляду має чотири особливості, загальні для всіх людей та індивідуально специфічні. Бувають учні контактні, які прагнуть до взаємодії поглядом, та ті, що уникають погляду. При цьому

ритм контакту-уникання індивідуальний і залежить від рівня довіри, психологічного комфорту, ступеня зацікавленості темою, фізичної та психологічної дистанції, комунікативної потреби учня тощо.

Простір взаємодії також відіграє значну роль у процесі невербальної взаємодії вчителя та учня. Просторова дистанція тісно пов'язана із психологічною дистанцією, що є комфортною для учня та на яку він допускає до себе співбесідника. Тому бажано, аби школяр мав можливість регулювати відстань між собою та вчителем.

Вагомою при спілкуванні є демонстрація вчителем якості присутності, що слугує основою налагодження контакту з учнем. Зазначений елемент передбачає як фізичну, так і психологічну присутність, при цьому бажаною є їх конгруентність.

Елементи невербальної комунікації обов'язково несуть у собі певні повідомлення. Серед них можна виділити наступні:

1) обличчям до обличчя – є запрошенням до діалогу. Послання, що символізує дана поза, говорить про прихильність і готовність до розмови, вислуховування, готовність вчителя до контакту, запрошує учня до відкритого самопред'явлення. Хоча іноді така готовність вчителя до розмови може сприйматись як погроза, тоді ситуацію можна виправити за рахунок збільшення дистанції між співбесідниками.

Якщо розмова відбувається сидячи, то бажано стільці розташовувати під невеликим кутом, що сприятиме регуляції контактної межі обома співрозмовниками. У ході діалогу вчителю не слід відхилитись назад, оскільки це повідомлення про незацікавленість розмовою. Бажано використовувати зворотню позицію, тобто нахил уперед, до учня, що символізує зацікавленість у його повідомленні;

2) відкрита поза – символ відкритості вчителя і його готовності сприймати розмову зі школярем. Закрита поза (схрещення рук, ніг, пальців на руках) повідомляє про невелике бажання спілкуватись. Добре, коли відкрита поза для вчителя є природньою, комфортною, аутентичною. Проте не передбачається, що зайнявши її, вчителю необхідно залишатися в ній до завершення розмови. Така поза здійснюватиме необхідний вплив лише за умови природнього і комфортного перебування в ній вчителя. Невербальна природність передбачає вільне і спокійне використання власного тіла в якості засобу комунікації. Активне жестикулювання часто відображає позитивні емоції та сприймається як прояв дружнього ставлення та зацікавленості у розмові зі співбесідником, а спокійна, некваплива зміна поз та природнє використання жестів символізують спокій співбесідника і його включеність до процесу бесіди;

3) вираз обличчя – є одним з найважливіших джерел інформації про людину, особливо про її почуття на момент розмови. Саме мимічні реакції співбесідника повідомляють про його емоційний відгук та слугують засобом регуляції самого процесу комунікації, оскільки першу реакцію співрозмовника на виголошене речення можна отримати з виразу його обличчя.

Найбільш помітним проявом миміки є посмішка, яка сприймається як добра, позитивна реакція людини на сказане співрозмовником. Однак часта посмішка символізує потребу у схваленні. «Натягнута» посмішка у неприємній ситуації говорить про вибачення та хвилювання співрозмовника. Досліджено, що посмішка з піднятими бровами свідчить про готовність підкоритись, посмішка з опущеними бровами – про перевагу, а зсунуті брови, наприклад, передають несхвалення співбесідника;

4) візуальний контакт – можна розглядати як окреме специфічне вміння. Прямий візуальний контакт говорить про зацікавленість у розмові. Оптимальним варіантом вважається підтримка візуального контакту при тимчасовому відволіканні на інші об'єкти, не затримуючись довго на них. Однак досить часте відведення погляду може бути сприйнято учнем як неприхильність до нього. У той же час слід розрізняти відкритий прямий погляд і пильний погляд. У цілому ж візуальний контакт – це завжди процес взаємодії двох особистостей;

5) кивання головою – прийнятий спосіб демонстрації учню того, що вчитель його уважно слухає. Кивання головою, яке починає виконувати функцію зворотного зв'язку, є безпосереднім підтвердженням для учня, що вчитель розуміє сказане ним. Однак відсутність кивань головою зазвичай сприймається учнем як сигнал, що його недостатньо розуміють і необхідні додаткові пояснення. Проте кивань також повинно бути в міру;

б) тон, темп і голосність мовлення – специфічні компоненти впливу на особистість, що також є елементами діагностики її стану. Голос є засобом вираження цілого діапазону суб'єктивних почуттів і смислів. Тон та темп мовлення – засоби вираження емоційного стану людини. Так, наприклад, швидко розмовлятиме людина, що хвилюється, збуджена, або прагне переконати співбесідника. У той же час надто повільне мовлення символізує пригнічений стан, втомленість або зверхність. Виділення голосом певних слів, може виступати індикатором сили почуттів. Одна й та сама фраза, залежно від інтонації, може отримати зовсім протилежний зміст. Проте, люди часто реагують саме на інтонацію, а не на зміст слова. Тон голосу вчителя повинен бути доброзичливим, але обов'язково відповідати тому, що саме говориться. Одним із проявів голосу є сміх. Сміх і гумор у цілому мають значний позитивний потенціал, і їх дозована наявність сприяє гарній атмосфері при спілкуванні, в тому числі й у процесі навчання;

7) паузи і мовчання – вміння їх правильно використовувати – одна з найважливіших навичок, що характеризує рівень майстерного спілкування. Витримуючи паузу, вчитель надає можливість говорити учню. Пауза також дає можливість додати щось до сказаного, виправити, уточнити повідомлення. Втім, «затягнена» пауза провокує агресію або викликає тривогу. Мовчання може використовуватись як техніка для особливих ситуацій. Воно може бути використано вчителем як форма підсилення, наприклад, певних способів поведінки учня, аби зробити їх очевидними для нього самого.

Висновки. Таким чином, розглянуті нами основні елементи вербальної та невербальної комунікації є важливими складовими процесу спілкування. Їх знання та усвідомлення може допомогти вчителю відкрити шлях до поглибленого розуміння внутрішнього світу не лише учня, а й свого власного.

Один із постулатів сьогодення – освіта упродовж життя – передбачає постійне самовдосконалення особистостей як учня так і вчителя. За допомогою зазначених елементів спілкування в рамках професійної діяльності, вчитель може самовдосконалюватись в мистецтві читання, розуміння й оцінки інформації, що передається учнями за допомогою вербальних засобів комунікації. Крім того, знання особливостей комунікаційного процесу дозволить здійснювати вчителю моніторинг комунікативних ситуацій шляхом невербальних проявів (міміка, жести, тілесні рухи тощо) у поведінці учнів, а також свідомо, або несвідомо, доповнювати та модифікувати власні вербальні повідомлення.

Вчитель, який постійно прагне самовдосконалення та професійного зростання, має у своїй діяльності спиратись не лише на педагогічні знання, але й на надбання та досягнення сучасної психологічної науки. Використання таких простих правил у роботі з учнями як от: визнання надзвичайності досягнень учня в його улюбленій галузі інтересів (діяльності), прояв справжньої зацікавленості його особистістю, безоцінне сприйняття кожного з них, вияв щирої поваги – обов'язково стануть запорукою успіху у спілкуванні.

Безперечно, що знання та впровадження педагогами зазначених вище елементів вербальної та невербальної комунікації повинно в цілому сприяти вдосконаленню процесу комунікації, покращенню взаєморозуміння між вчителем та учнем, запобіганню конфліктних ситуацій, конструктивному вирішенню будь-яких проблем.

Література:

1. Бендлер Р., Гриндер Дж. Структура магии : В 2 т. – СПб., 1993. – Т. 1 – 201 с.
2. Лабунская В. А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание : Уч. пособ. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 608 с.
3. Пасько К. М. Комунікативна майстерність вчителя / Мультиверсум. Філософський альманах : Зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 56. – С. 210-222.
4. Пиз А. Язык жестов: Что могут рассказать о характере и мыслях человека его жесты. – Воронеж : НПО «Модэк», 1992. – 218 с.
5. Таланов В. Л., Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога. – СПб. : Сова, М. : ЭКСМО, 2003. – 928 с: ил.
6. Knapp M. L. Nonverbal communication in human interaction (2nd ed). New York: Holt, Rinehart and Winston, 1978.
7. Spiegel P., Machotka P. Messages of the body. New York : The Free Press, 1974.

В статье говорится о возможности и специфику использования педагогами вербальных и невербальных средств коммуникации, их влияние на оптимизацию деятельности учителя, проблемы совершенствования процесса общения и взаимопонимания с учащимися.

Ключевые слова: образование, вербальный, невербальный, общение, учитель.